

(Polish teachers Podillya – the object of the state terror of the 1930's). *Do 75–richchja «Velykogo teroru» v SRSR: materialy Vseuk. nauk. konf. (Kyiv, 15 bereznja 2012 r.) / Uporjad.: O. G. Bazhan, R. Ju. Podkur, Kyi'v: In-t istorii 'Ukrai'ny, s.251–263.*

44. Tatarinov, I., 2012. 'Velykyj teror v Ukrai'ni: dejaki osoblyvosti provedennja pol's'koi' operacii' NKVS u 1930–h rr. (The Great Terror in Ukraine: Some Features of the Polish Operation of the NKVD in the 1930's)', *Bahmuts'kyj shlah, №1–2, s.128–136.*

45. Tatarinov, Ie., 2014. 'Do pytannja pro pereselennja pol's'kogo ta nimec'kogo naselennja iz zahidnogo prykordonnja Ukrai'ns'koi' RSR u 1930–h rr. (On the question of the resettlement of the Polish and German population from the western border of the Ukrainian SSR in the 1930's)', *Osobystist', suspilstvo, derzhava: problemy mynulogo i s'ogodennja: zb. mater. Mizhnar. nauk.–prakt. konf.: u 2–h chast. Ch.2: u 2–h tomah (Sumy–Kurs'k, 18 kvitnja 2014 r.) / red. kolegija: V. M. Vlasenko ta in., Sumy–Kurs'k: SumDU, Pivd.–Zah. derzh. un–t, Ch.2, T.1, s.53–57.*

46. Titova, NV., 2007. 'Represii' na Podilli 1930–h rokiv: ukrai'ns'ka ta pol's'ka «linii» (Repression in Podillya in the 1930's: Ukrainian and Polish «lines»)', *Istoriya Ukrai'ny: Malovidomi imena, podii', fakty, Vyp.34, s.79–115.*

47. Titova, NV., 2015. 'Represyivna polityka radjans'koi' vlady shhodo pol's'kogo naselennja Podillja u 30–ti roky XX st. (Repressive policy of the Soviet government against polish population in Podillya in 1930)', *Naukovyj visnyk Hersons'kogo derzhavnogo universytetu. Serija: jurydychni nauky, Vyp.1, T.1, s.68–73.*

48. Titova, N., 2007. '«Sanacija» prykordonnja USRR: poborjувannja «pol's'ko–ukrai'ns'kogo fashyzmu» na Podilli, 1930–ti roky (The «sanation» of Soviet Ukraine frontier: the struggle against «Polish–Ukrainian fascism» in Podillya during 1930th)', *Z arhiviv VUCHK–GPU–NKVD–KGB, №1 (28), s.220–252.*

49. Cependa, Ie., 2009. 'Ukrai'ns'ko–pol's'ki vidnosyny 40–50–h rokiv XX stolittja: etnopolitychnyj analiz (The Ukrainian–Polish relations in 40–50–s of the 20 century: ethno-political analysis)', *Kyi'v: TOV «Vydavnytstvo Del ta», 387 s.*

50. Shytjuk, M., 2002. 'Vid korenizacii' do deportacii': polityka radjans'kyh vlastej shhodo poljakiv pivdennyh rajoniv Ukrai'ny u 1920–h – 1930–h rr. ([From korenizatsia to deportation: the policy of the Soviet authorities regarding Poles in southern Ukraine in the 1920's – 1930's)], *Istoriya v shkoli, №5–6, s.17–23.*

51. Shytjuk, M., 2002. 'Polityka radjans'koi' vlady shhodo poljakiv pivdennyh regioniv Ukrai'ny (The policy of the Soviet power regarding Poles in southern Ukraine)', *Ukrai'na i Pol'shha v XX stolitti: problemy i perspektivy vzajemovidnosyn. Zb. nauk. prac' / Za red. P. M. Chernegy, Kyi'v–Krakiv: NPU im. M. P. Dragomanova, s.81–84.*

52. Shytjuk, MM., 2008. 'Pol's'ka etnichna menshyna Pivdnja Ukrai'ny v period masovyh represij totalitarnogo rezhymu u 20–30–ti roky XX st. (The Polish ethnic minority of the South of Ukraine during the mass repressions of the totalitarian regime in the 20–30's of the twentieth century)', *Poljaky Pivdnja Ukrai'ny: istorija i s'ogodennja, Zheshov–Kyi'v–Mykolai'v, s.307–317.*

53. Shkivarec', V., Shytjuk, M., 2003. 'Teror proty gromadjan pol's'kogo pohodzhennja na pivdni Ukrai'ny u 20–30–ti roky XX st. (Terror against citizens of Polish descent of the South Ukraine in the 1920's – 1930's years)', *Problemy istorii 'Ukrai'ny: fakty, sudzhennja, poshuky, Vyp.7, s.154–161.*

Dovbnia O. A., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine, Kramatorsk), olga.dov.2003@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2382-4160>

Repression against the Poles of the Ukrainian SSR at the end of the 1920's – the beginning of the 1950's in the scientific studies of domestic historians

The main achievements of the modern Ukrainian historiography to the study of repressive policy of the Communist–Soviet regime regarding the Polish national minority of Ukraine at the end of the 1920's – the beginning of the 1950's are analyzed. It is established that the researchers have paid the greatest attention to clarification of the causes, forms, types, consequences, regional features of the repression against the Polish population of the Ukrainian SSR during the period, and have expanding the source base of research this problem. Research of Ukrainian historians, who specialize in this issue, shows that the political repression against Poles of the Soviet Ukraine have focused on suppressing all forms of resistance, transforming the national profile in a certain area of Ukraine and modeling social processes, and regional peculiarities of repressive politics depended on combinations of the directives of the center, initiatives of the local authorities and the public security authorities.

Keywords: Communist–Soviet regime, national minority, «Polish Military Organization», «Polish Operation», Great terror, deportation.

* * *

УДК 94:314.151.3.–054.74«1939/1945»

Зубченко С. П.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства факультету історичної освіти, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), fotiniya2004@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-2447-5775>

ДЕПОРТАЦІЯ СТАЛІНСЬКИМ РЕЖИМОМ НАРОДІВ І ПРЕДСТАВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Досліджується процес розгортання радянської комуністичною владою масових репресій і депортацій щодо народів союзних республік СРСР і представників національних меншин в роки Другої світової війни. Розглядаються основні напрями, форми і методи репресивної національної політики радянського керівництва. Проаналізовано причини, масштаби й особливості депортацій народів з їх місць постійного проживання, а також їх наслідки. Доведено, що репресії, примусове виселення і депортації людей з республік СРСР за політичною і соціальною поведінкою, етнічними та релігійними ознаками в означений період слід вважати складовою національної політики – національного терору радянської влади.

Ключові слова: Друга світова війна, радянська влада, національна політика, етнічні спільноти, національні меншини, репресії, депортації.

Системне дослідження національної політики сталінського режиму і висвітлення фактів пов'язаних з репресивною практикою її здійснення по відношенню до окремих народів СРСР і національних меншин в роки Другої світової війни є актуальним для України, як держави, що проголосила курс на інтеграцію до багатонаціональної Європи. Вивчення причин, змісту, форм і наслідків діяльності партійного радянського керівництва, заснованих на тотальному використанні матеріальних і трудових ресурсів, ігноруванні етнопсихологічних, історичних, мовних, ментальних особливостей народів СРСР, застосуванні примусово–силових засобів: шантажу, арештів, депортацій, збройного придушення та інших форм державного терору сприятиме подоланню наслідків тоталітаризму, усвідомленню українським суспільством відповідальності за збереження власної держави, що стала результатом втілення багатовікової національної ідеї українців про потребу мати свою незалежну державу та позитивному вирішенню низки проблем нинішньої соціально–політичної ситуації в Україні.

Аналіз досліджень. Проблеми розгортання радянською комуністичною владою масових репресій і депортацій окремих народів і національних меншин в окреслений період загалом досліджувалися як у зарубіжній, так і вітчизняній історіографії. Проте колишня закритість тем, жорстко заданий алгоритм їх подачі сприяв не лише ізоляції від світової думки, але й нагромадженню інтелектуального потенціалу, який дістав можливість реалізації в деякій мірі лише у пострадянській період [3; 7; 30; 39; 40; 28; 24; 26; 21; 16]. Лише з розсекреченням архівів з'являються дослідження на основі змістовної джерельної бази, що були присвячені вивченню причин, форм, характеру і змісту антинародних проявів національної політики щодо населення національних республік СРСР [5; 6; 31; 14]. Вони стали одними з перших, що заклали основи сучасної концепції депортацій етнічних спільнот як злочину сталінського режиму і дослідили механізм функціонування радянської репресивно–каральної

системи [32; 37; 20]. У сучасній історіографії відсутні комплексні дослідження, а у наведених вище працях історія народів СРСР у війні майже не вивчалася через призму національного чинника, дослідники не прийшли до єдиної думки щодо природи масових репресій і депортацій народів СРСР у роки Другої світової війни.

Постановка завдання. Зважаючи на стан вивчення в історіографії форм і методів реалізації репресивної національної політики радянського керівництва в роки Другої світової війни, метою даної статті є дослідження причин, масштабів й особливостей депортації народів СРСР і національних меншин з місць їх постійного проживання, як а також їх наслідки.

Дослідження є частиною держбюджетної науково–дослідної теми «Етнонаціональний чинник національної політики радянського комуністичного режиму щодо українського та польського народів (1920–1940 рр.)».

У період Другої світової війни сталінський режим спрямував значні зусилля на дискримінацію та масові репресії по відношенню до етнічних спільнот. Офіційною версією застосування до окремих народів тотальних депортацій були «антирадянська діяльність» і відплата за можливу «зраду», або позбавлення їх від спокуси її здійснити, тобто покарання за етнічну ідентичність титульним народам ворожих держав [9, с. 136]. Серед депортованих під різноманітними приводами опинилися 3 млн. 226 тис. 340 осіб (за іншими джерелами 3441582) представників різних національностей і народностей СРСР. Значна їх частина припадає на національні меншини, що проживали на території України [6, с. 34].

Депортації мали чітку структуру управління і проводилися системою державних органів влади. В структурі Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР (НКВС) з червня 1931 р. до 1940 р. діяв Відділ по спецпоселенням ГУТАБу, а пізніше з 24 березня 1944 р. відповідно до Наказу НКВС СРСР №00332. вже як самостійний окремих Відділ спецпоселень, що діяв до 1948 р., коли 21 лютого Рада Міністрів СРСР постановою №418–161 зобов'язала МВС СРСР встановити суворий режим у місцях поселень, посилити боротьбу з бандитизмом та іншими кримінальними злочинами, організувати в спецпоселеннях чіткий облік, правильне і обов'язкове використання спецпоселенців [5, с. 11].

Репресії і депортації, як окремі складові національної політики і міжнаціональних відносин стосувалися в першу чергу поляків прикордонної смути – «осадників», а також українців – членів сімей «контрреволюційного і націоналістичного елементу». 10 лютого 1940 р. без суду і слідства і навіть без письмового звинувачення було депортовано у східні райони СРСР близько 10% населення Західної України та Західної Білорусії.

Народи цих районів сприйняли включення в кордони СРСР Західної України та Західної Білорусії, як акт вільного волевиявлення. Однак прихід сюди Червоної армії і встановлення радянської влади сприймався місцевим населенням не завжди лояльно, в тому числі і поляками, які становили близько однієї третини 11 млн. населення краю і вже багато років проживали на цих територіях (польські колоністи отримали від держави кращі земельні наділи й щедрі фінансові субсидії, їм були передані місцеві органи адміністративної влади, до 1929 р. у Західній Україні – 77 тис. осадників отримали

600 тис. гектарів землі [23, с. 518], а у Західній Білорусії – 8,4 тис. осадників – 143 тис. гектарів [22, с. 352]).

Виселенню підлягало більше ніж 300 тис. поляків – осадників, поміщиків, жандармів, служителів церкви, військовослужбовців, чиновників та членів їх родин, а також майже 100 тис. колишніх громадян Польщі, які втікали з території окупованої фашистами. За польськими джерелами на східних землях довоєнної Польщі проживало не більше 8 тис. польських родин осадників, а у 1940 р. фактично було депортовано більше 27 тис., тобто у 3–4 рази більше реального їх числа. Тобто можна зробити висновок, що термін «осадники» радянська влада вживала досить широко, включаючи в категорію «найлютішого ворогу трудового народу» навіть населення польського походження [38]. Офіційними причинами переселення називали розкрадання соціалістичного майна, бандитизм, розбій, згвалтування, крадіжки, контрабанда, зберігання вогнепальної зброї тощо.

29 грудня 1939 р. було прийнято Постанову РНК СРСР №2122–617сс і затверджено «Положення про спецпоселення і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР» [5, с. 12–13].

Названий контингент переміщувався за суворо встановленими правилами спеціально затвердженої РНК СРСР Інструкції від 29 грудня 1939 р., в якій зазначалося: «при виселенні осадників все нерухоме майно, сільгоспінвентар, домашня худоба залишаються на місці і приймаються по акту місцевими управліннями. Загальна вага речей не повинна перевищувати 500 кг на родину» [6, с. 34–35].

Переселення проходило у важких умовах. Щоб зібрати необхідні речі давали дві години, а то і менше. Людей заштовхували у товарні вагони, майже роздягнутих. Відомий факт, коли під депортацію потрапила жінка, яка приїхала до знайомих з сусіднього містечка, в спортивному костюмі з лижами і палками вона потрапила до Сибіру [31, с. 32–34].

Згідно інструкції відправлення осадників до місця поселення проводили ешелонами з 55 товарних вагонів, в тому числі один класний вагон для охорони і один обладнаний ізолятор. У кожному вагоні розміщували 30 осіб дорослих і дітей з їх речами. Для громіздких речей на кожен ешелон відводили 4 товарних вагони.

Фактичне положення речей було дуже далеким від наведеної «гуманної» інструкції. У холодну зиму 1940 р. неопалені запломбвані вагони з голодними заарештованими дорослими і дітьми тижнями тяглися «диким степом» у 40–градусний мороз, з усіма наслідками цього. Високою була смертність. З моменту прибуття на спецпоселення і до 1 липня 1941 р. народилося 4211 і померло 12319 людей [20].

Місцеві органи влади, одержавши вказівку, особливо не поспішали з підготовкою умов для прибулих спецпоселенців. Свідченням цього є доповідь НКВС СРСР Л. Берії, направлена у ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, в якій зазначалося: «Після доповіді Вам НКВС СРСР у квітні – липні 1940 р. про недоліки трудового використання осадників та біженців, переселених із західних областей УРСР та БРСР, Наркомліс не вжив необхідних заходів по організації повного використання на роботі цих контингентів і по поліпшенню їх житлових умов. У Надомському районі Архангельської області із

1549 спецпоселенців, яких використовують на роботі, 737 осіб не мають взуття» [5, с. 16]. Причому в деяких випадках до місця виробництва потрібно було 10–15 км йти пішки. В усіх спецпоселеннях Алтайського краю бараки до зими не підготовлені: печі не складені, вікна не зашклені. Багато з бараків не освітлюються через відсутність газових ламп. Аналогічне становище було і в спецпоселеннях інших областей [5, с. 17].

Нерідко, антисанітарія в спецпоселеннях призводила до «захворювань екземю, чесоткою, педікульозом, різними наривами», спалахували епідемії [5, с. 17].

Депортовані були поставлені на найтяжчі роботи, а відсутність інструментів (у спецпоселенні Колос на 5 осіб була одна сокира, у Підосинівському районі на 120 працівників лісопильні лише 10 пилок) призводила до того, що депортовані не могли заробити навіть на харчування [31, с. 36–37].

Жахливі матеріальні умови життя і праці, недостатність, а іноді і зовсім відсутність забезпечення спецпоселенців ускладнювалися ще й моральним гнітом, дискримінацією. Спецпоселенцям не видавали на руки паспортів, навіть свідоцтв про одруження, народження і смерть. Вони не мали права змінювати прізвище і всиновлювати дітей, призиватися до лав армії.

«Очищення міст і сіл від ворожого елементу» західних територій України і Білорусії проводилось без урахування позицій, поглядів і бажань кожної окремої людини, а шляхом розповсюдження «заходів» на всі категорії підозрюваного кола осіб, включно на членів їх родин, співчуваючих, або навіть просто знайомих. Без правових і юридичних підстав, з нехтуванням прав людини і громадянина записаних в конституції СРСР.

30 липня 1941 р. між радянською владою і емігрантською владою Польщі була підписана угода про становлення дипломатичних відносин і про створення польської армії на території СРСР. До Угоди був доданий протокол такого змісту: «Радянська влада надає амністію всім польським громадянам, які утримуються в ув'язненні на радянській території в якості військовополонених» [17, с. 208]. У відповідності з цим протоколом 12 серпня 1941 р. був прийнятий Указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію всіх польських громадян [17, с. 214].

У серпні 1941 р. радянське керівництво видало директиву про звільнення з тюрем, виправно-трудових таборів, «спец поселень» із місць заслання засуджених і тих які знаходились під слідством поляків. Для виконання цього рішення всім органам НКВС була направлена директива від 19 серпня 1941 р. Звільненням дозволялось проживати на території СРСР за виключенням прикордонних і заборонених зон, місцевостей що знаходились на військовому стані.

На практиці це положення не виконували. У спеціальному листі надісланому за підписом Л. Берії Наркомату внутрішніх справ республік і управлінням НКВС, наказувалося звернути особливу увагу на поляків, які були заарештовані на території західної України і західної Білорусії після 19 вересня 1939 р. і до 17 вересня 1940 р. Вони, як зазначалося, звинувачувалися у виступах проти радянської влади. Дещо пізніше заступник Наркома внутрішніх справ СРСР А. Кабулов вказав, що спецпоселенці із поляків, заарештовані до 17 вересня 1939 р., дезертири і провокатори, злочинці «звільненню з-під спецпоселення не підлягають»

[20]. І все ж заходи по звільненню громадян польської національності проводилися, і до кінця 1942 р. амністія принесла свободу близько 400 тис. депортованих поляків.

У перший період Другої світової війни ще одна депортаційна хвиля торкнулася радянських німців, яких зарахували до потенційних «колаборантів» виключно в силу своєї етнічної приналежності до титульної нації держави з якою велася війна. Виселенню підлягали близько 1,2 млн. із загальної кількості 1,5 млн. німців СРСР. У містах країни проживало близько 300 тис. німців. Розселені по країні вони були досить широко, проте особливо великі німецькі колонії склалися в Росії – 862,5 тис. осіб, Україні – 392,7 тис., Казахстані – 92,7 тис., Азербайджані – 23,1 тис. і Грузії – 20,5 тис. осіб. У РРФСР вони концентрувалися в АРСР Німців Поволжя – 366,7 тис. осіб, Омській області – 59,8 тис., Криму – 51,3 тис., Орджонікідзівському – 45,7 тис. і Краснодарському – 34,3 тис. осіб, краях. За Уралом великі німецькі колонії, були тільки в Казахстані, в Омській обл. і на Алтай.

Владі у місцевостях, де оголошувався військовий стан, надавалося право виселяти в адміністративному порядку всіх осіб визнаних соціально-небезпечними. Відповідну директиву НКВС Л. Берія розіслав 4 липня 1941 р. [18, с. 112]. Ідея прибрати подальше всіх, кому не довіряла радянська влада, виявилася в роки війни результативною, але трагічною для людей.

У липні 1941 р. радянське керівництво розпочинає підготовку про депортації радянських німців. Підставою для цього заходу послужили як безпідставні побоювання про можливий масовий перехід радянських німців на бік ворога, так і донесення з фронту про обстріл німецьким населенням відступаючих військ Червоної армії [31, с. 447–448]. Наприкінці липня, в ході негласного візиту Л. Берії і В. Молотова в АРСРНП була проведена підготовча робота по депортації. Сама операція була відкладена на кінець літа, можливо, через необхідність дочекатися збирання врожаю [29, с. 105–106]. 26 серпня Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про депортацію німців Поволжя [35, спр. 1042, арк. 2]. 28 серпня був виданий відповідний Указ Президії ВР СРСР, в якому зазначалося, що серед німецького населення Поволжя «є тисячі і десятки тисяч диверсантів і шпигунів, які за сигналом, даному з Німеччини, повинні здійснити вибухи в районах, заселених німцями Поволжя». Німецьке населення було звинувачено в тому, що воно не повідомляло «про наявність такої великої кількості диверсантів і шпигунів», і, отже, приховувало їх у своєму середовищі. Для запобігання цим проявам були вжиті «каральні заходи проти всього німецького населення Поволжя»: переселити його в Новосибірську, Омську області, Алтайський край, Казахську РСР та інші райони країни [4, 1941, 30 серпня, с. 1]. При цьому, виселення проводилося не цілими колгоспами, а окремими групами господарств у існуючі колективи [35, спр. 1042, арк. 20]. Влада мала на меті, розпорошення радянських німців серед інших народів.

Операція з виселення здійснювалася за планом, у визначені терміни, тобто між 3 і 20 вересня. Загалом було виселено 438,7 тис. осіб, у тому числі з АРСРНП – 365,8, Саратовської області – 46,7 і Сталінградської – 26,2 тис. осіб. Вивозили німців у Казахстан, Красноярський і

Алтайський край, Новосибірську й Омську області: Планові показники становили відповідно, але без Казахстану – 21,5, 27,2, 28,6 і 24,3 тис. сімей. Розселяли, як правило, у сільській місцевості, незалежно від місця попереднього проживання [32, с. 356].

5 вересня 1941 р. було прийнято постанову Політбюро ЦК ВКП(б) «Про адміністративний устрій території колишньої Республіки німців Поволжя», яка була поділена між Саратовською і Сталінградською областями [35, спр. 1042, арк. 17]. Ще одним незаконним антинародним заходом, по відношенню до німців Поволжя стало розпорядження ДКО СРСР від 8 вересня 1941 р. про вилучення німців з армії. У 1942–1945 рр. була проведена демобілізація 33516 військовослужбовців німецької національності [9, с. 310–311].

Протягом серпня–жовтня 1941 р. були прийняті рішення про депортацію німців з Москви і Московської, Ростовської, Тульської, Запорізької, Сталінської, Ворошиловградської, Воронежської областей та Краснодарського й Орджонікідзевського краю [34, спр. 8, арк. 171–172], Кабардино–Балкарської, Північно–Осетинської, Дагестанської і Чечено–Інгушської АРСР, Грузинської, Азербайджанської, Вірменської РСР [34, спр. 12, арк. 42–43, 62–63, 176, 195–196]. НКВС СРСР рапортував, що до 25 грудня 1941 р. було депортовано 856 168 осіб німецької національності, серед них з АРСРНП – 446 480 осіб, Саратовської області – 46 706, Сталінградської – 26 345 осіб [13, спр. 83, арк. 45, 49]. Однак–виселення продовжувалося і пізніше, воно затяглося до лютого–березня 1942 р. [10, с. 33].

Рішення про переселення з передмістя Ленінграду німецького і фінського населення чисельністю 96 тис. осіб. було прийнято 29 серпня 1941 р. Операцію повністю завершити не вдалося, тому що залізничне сполучення з Ленінградом було перервано [10, с. 38]. Виселили 2,5 тис. фінів, а ще 9 тис. в березні 1943 р. з блокадних регіонів [9, с. 312]. 3 квітня 1942 р. ДКО СРСР прийняв рішення про вилучення з армії осіб фінської національності та направлення їх в робочі колони НКВС [32, с. 116].

У 1941–1942 рр. була проведена депортація «іноземних підданих і осіб, визнаних соціально–небезпечними», а також осіб німецької та румунської національності, кримських татар і греків з території Краснодарського краю і Ростовської області [34, спр. 36, арк. 170]. На підставі постанов ДКО СРСР від 10 січня і 14 лютого 1942 р., всі німці–переселенці чоловічої статі у віці від 17 до 50 років, придатні до фізичної праці, були мобілізовані в «робочі колони» НКВС і НКІШ. З 7 жовтня влада розпочала мобілізацію в робочі колони німців – чоловіків віком 15–16 і 51–55 років включно, придатних до фізичної праці, а також жінок віком 16–45 років включно, крім вагітних і які мали дітей віком до 3–х років. Мобілізованих відправляли на підприємства Наркомвугілля і Наркомнафти. За невяку на збірний пункт або самовільне залишення роботи була встановлена кримінальна відповідальність [34, спр. 19, арк. 49; спр. 61, арк. 138–140]. Проте, за спогадами сучасників масових проявів ненависті до депортованих німців не було [25, с. 36], але їх становище ускладнювалося з розвитком подій на фронті. Гасло «Убий німця !», проголошене І. Еренбургом, переносилося на депортованих німців [11, с. 57].

Сталінський режим мобілізував у трудову армію також фінів, румун, угорців та італійців – громадян СРСР, які

належали до національностей держав його ворогів: їх загальне число становило близько 400 тис. осіб, з них 220 тис. використовували в системі НКВС і 180 тис. осіб – в інших наркоматах [15, с. 64].

За даними архіву Відділу спеціальних поселень НКВС СРСР до кінця 1941 р. на Схід країни у 344 ешелонах було доставлено 1084828 німців. Разом протягом 1941–1942 рр. було переселено 1 209 430 німців [8, с. 176]. Автономна республіка німців Поволжя припинила своє існування, 11 її районів були включені до складу Саратовської області, інші 7 районів до Сталінградської області. Депортація німців Поволжя та багатьох інших народів була злочином проти мільйонів невинних людей з боку сталінського режиму і призвела до загибелі сотень тисяч із них. Поволжський регіон зазнав значних економічних втрат.

На виконання директиви Берії від 4 квітня 1942 р. розпочалася депортація греків із Криму, Кавказу, Таманського півострова та інших територій де вони традиційно проживали [20, с. 26–41]. ДКО СРСР постановою від 29 травня 1942 р. розширив список депортації греків за рахунок Армавіра, Майкопа, а також окремих районів і міст Ростовської області і Краснодарського краю [33, с. 492–515].

Ситуація в Криму після окупації ворогом мало чим відрізнялась від становища в інших регіонах держави. Прорахунки радянського і партійного керівництва СРСР в організації руху спротиву окупантам, цілеспрямована агітаційно–пропагандистська діяльність німецьких спецслужб, за умови повної ізоляції Кримського півострова, спричинили до появи колабораціоніського прошарку серед кримського населення. Кількісне переважання татар створило ілюзію їх потенційного співробітництва з ворогом.

На початку квітня 1944 р. Кримський обком ВКП(б) звинуватив татар у «співпраці з німцями». 2 квітня і 11 травня 1944 ДКО видав постанови про виселення кримських татар з Кримської АРСР до Узбецької РСР [12, спр. 65, арк. 44–48], а татарське населення Краснодарського краю і Ростовської області в Марійську АРСР, Горьківську, Іванівську, Костромську, Молотовську і Свердловську області РРФСР [10, с. 150–151]. Рішення мотивувалося тим, що кримські татари співпрацювали з німцями, що начебто саме татарські націоналісти винні у винищенні мирного населення півострова тощо. «Ворожим» оголосили цілий народ, хоча тисячі кримських татар брали активну участь у бойових діях, були відзначені високими нагородами СРСР, багато їх полягло на фронтах війни – за ту ж таки Батьківщину.

У доповідній записці на ім'я Берії від 7 травня 1944 р. повідомлялося: «Підготовчу роботу по операції вважаємо можливим скінчити до 18–20 травня, а всю операцію – до 25. Для забезпечення майбутньої операції вважаємо за необхідне: 1) виділити в наше розпорядження 2000 вантажних машин, 1500 т автобензину приблизно до 15 травня; 2) для забезпечення прийому майна спецконтингенту відрядити представників відповідних господарських органів Наркомзему, Наркомгазу, Наркомм'ясомолпрому, Наркомхарчопрому; 5) дозволити виселити 330 німців, австрійців, угорців, румун та італійців, які проживають у Криму, а також до 1000 повій з курортів і міст Кримського узбережжя» [15, с. 72–73].

Нарком НКВС запропонував Сталіну виселити з Криму також болгар, греків і вірмен.

До проведення масового виселення, щоб позбутися супротиву, як це відбулося під час депортації чеченців й інгушів, практично всіх чоловіків кримсько-татарського походження віком від 18 до 60 років було сконцентровано на призовних пунктах й ізольовано. 18 травня, протягом доби десятки тисяч людей було вигнано з рідних домів, посаджено в товарні вагони і відправлено на спецпоселення до Середньої Азії. Масова депортація тривала до 21 травня. Станом на 4 липня з Криму було виселено 183 155 кримських татар, 12422 болгар, 15040 греків, 9621 вірмен, 1119 німців, 3652 «іноземних підданих», а також арештовано 7833 осіб «антирадянського елемента» [12, спр. 65, арк. 275]. 30 червня згідно з указом Президії ВР СРСР Кримська АРСР була перетворена у Кримську область РСФРР.

Історія нищення не вичерпувалась переселенням та ізоляцією кримсько-татарського народу. Влада руйнувала пам'ятки культури, що їх творили багато поколінь кримських татар, зрівняла із землею чимало мусульманських культових споруд, кладовищ, спалила бібліотеки з газетами, журналами, книгами татарською мовою. Татарські назви міст, селищ, сіл тощо змінено на російські. За рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 12 грудня в Криму були перейменовані 8 райцентрів і районів з татарськими і 3 – з німецькими назвами [35, спр. 1051, арк. 52–53].

Сталінський режим загалом за роки Другої світової війни депортував з споконвічних місць проживання в СРСР: німців – 1210000 осіб, українців – понад 500000, поляків – понад 550000, чеченців – 360717, литовців – 320000, інгушів – 82518, карачаївців і балкарців – 209514, Калмиків – 91919, кримських татар, болгар, греків і вірменів – 228392, турків-месхетинців, курдів і хемшінів – 94955, латвійців 57600, естонців – 30000 та ін.

Положення депортованих («спецпереселенців») на нових місцях проживання було важким. Депортація призвела до різкого погіршення їх матеріально-бутового становища, а відповідно зростання смертності серед репресованих народів. Позбавлені будь-яких прав: користування надбаннями культури свого народу і приймати участь у її розвитку; навчати дітей рідною мовою; займатися господарською діяльністю, притаманною їх етносам тощо руйнувало їх уклад життя.

Закономірно, що серед депортованих народів були поширені антирадянські і антиросійські настрої, тенденції до повстань і втечі з місць поселення, переходу на нелегальне становище [13, спр. 170, арк. 43–44; спр. 169, арк. 13в]. Влада для запобігання антирадянській діяльності депортованих проводила агентурну й пропагандистську роботу з метою запобігання повстанських виступів, нелегального повернення на рідні землі, відправляла їх у табори, знищувала [13, спр. 183, арк. 23в, 288].

Підсумовуючи ганебну національну політику сталінського режиму щодо етнічних спільнот слід зазначити, що замість того, щоб залучити їх до боротьби з ворогом, він мобілізував для їх депортацій і репресій понад 227 212 військовослужбовців військ НКВС, а також 98 325 співробітників органів держбезпеки і міліції, величезну кількість залізничних ешелонів, автомобілів й

інші ресурси, відібравши їх від забезпечення насущних потреб воєнної доби [36, с. 338].

Висновки. Причини депортацій народів СРСР до цих пір не мають єдиного трактування в історіографії, особливо російській. На думку автора, депортації народів мали за мету відплату головному ворогові і його союзникам, що розв'язали війну (етнічні німці, фіни та ін.), покарання за «нелояльність і співробітництво» з ними під час окупації, а загалом мали військово-стратегічний характер і були здійснені сталінським режимом з притаманною йому жорстокістю. Економічна складова причин депортацій народів також очевидна. Переселенці приймали участь у будівництві на Уралі, в Сибіру, Казахстані потужного воєнно-промислового комплексу.

Наслідком депортації народів було не тільки їх переміщення в незвичне природне й соціальне середовище, але і навмисне розпорошення серед корінного населення Казахстану, Середньої Азії, Сибіру та інших регіонів, ліквідація національно-територіальних утворень, інституцій національно-культурного розвитку, передача споконвічних місць проживання іншим народам, що призвело до асиміляції етносів, перекроювання етнічної та політично-адміністративної карти країни, до негативних наслідків у міжнаціональних відносинах, що створили передумови для тривалих кривавих міжнаціональних конфліктів на пострадянському просторі.

Репресивні дії розглядалися Сталіним і його оточенням, неодмінною умовою нормального функціонування і зміцнення влади. Наявність інших неросійських національностей на окраїнах його імперії ставала небажаною, з'являлася можливість одержати додаткову дешеву робочу силу і направити її в інші регіони країни для використання в екстремальних умовах.

Уроки жорстокої репресивної політики сталінського режиму проти народів СРСР, що мала для них трагічні наслідки, мають стати пересторогою для тих, хто використовує історичну пам'ять про Другу світову війну проти формування ідентичності громадян у державах пострадянського простору, поглиблює світоглядні розбіжності між прихильниками і противниками комуністичного режиму «радянського проекту» і державної самостійності народів.

Список використаних джерел

1. Авторханов, А., 1991. 'Империя Кремля', Минск–Москва: Полифакт – Дружба народов, 115 с.
2. Арон, Р., 2000. 'Мир і війна між націями: [Пер. с фр.]', Под общ. рук. В. Шовкун, З. Борисюк, Г. Філіпчук, Київ: Юніверс, 688 с.
3. Білас, І., 1994. 'Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953', [Текст]: У 2 кн., К., Кн.1, 432 с.
4. 'Большевик: Орган ЦК ВКП(б)', 1941, №11–12; 1942, №13.
5. Бугай, М., 1992. 'За повідомленнями НКВС СРСР були переселені... Про депортацію населення з України у 30–40-і роки', К.
6. Бугай, МФ., 1990. 'Депортації населення з України (30–50-ті роки)', ВІЖ, №10, с.34–35.
7. Бугай, НФ., 1992. '40–50-е годы: последствия депортации народов (Свидетельствуют архивы НКВД – МВД СССР)', История СССР, №1, с.122–143.
8. Бугай, НФ., 1991. '40-е годы: «Автономия немцев Поволжья ликвидировать»', История СССР, №2, с.176.
9. Бугай, НФ., 2004. 'Депортации народов', Война и общество, 1941–1945: В 2 кн. [Под ред. Г. Н. Севастьянова], М.: Наука, Кн.2, с.306–330.
10. Бугай, НФ., 1995. 'Л. Берия – И. Сталину: «Согласно Вашему указанию...»', Ассоц. исследователей рос. о-ва XX в.

(АІРО – ХХ), М.: АІРО – ХХ, 320 с.; 'Депортація поляків з України: Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках', 1999. К.

11. Вашкау, НЭ., Алексеева, ЕА., 1997. 'Российские немцы в «Трудармии», Вторая мировая война и преодоление тоталитаризма, М.: Памятники ист. мысли, с.56–62.

12. 'ДАРФ', Ф.Р–9401. (Министерство внутренних дел СССР (МВД СССР). 1934–1960), Оп.2, Спр.65.

13. 'ДАРФ', Ф.Р–9479. (4-й Спецотдел Министерства внутренних дел СРСР 1931–1959. (Отдел спецпол. НКВД СССР)), Оп.1, Спр.83, 169,170, 183.

14. 'Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. л.', 1996–2002; 'Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спецслужб, Т.2: Переселення поляків та українців. 1944–1947 рр.', 2000. К.; 'Т.5: Акція «Вісла». 1947 р.', 2006. Варшава; К.; Сергійчук, В., 1999. 'Депортація поляків з України: Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках', К.

15. 'Депортиовані кримські татари, болгарини, вірмени, греки, німці [Текст]: зб. док. (1941–1998)', 1999. упоряд. Ю. Білуха [та ін.]; Державний комітет України у справах національностей та міграції, К.: Абрис, 175 с.

16. Джилаш, М., 1990. 'Разговоры со Сталиным', Смена, №1, с.133.

17. 'Документы и материалы по истории советско-польских отношений', 1978. М., Т.7.

18. Зайцев, ЕА., 1993. 'Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий', М.: Республика, 224 с.

19. Земсков, ВН., 1995. 'Заклученные, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные', История СССР, №5.

20. Земсков, ВН., 2005. 'Проблема советских перемещенных лиц', Россия в ХХ веке: Война 1941–1945 годов: Современ. подходы: [Сб. ст. / Рос. акад. наук. Ин-т рос. истории; Редкол.: А. Н. Сахаров (отв. ред.) и др.], М.: Наука, 650 с.

21. Зубкова, ЕЮ., 2008. 'Прибалтика и Кремль, 1940–1953 [Текст]', М.: РОССПЭН: Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 352 с.

22. 'История Белорусской ССР', 1961. Минск.

23. 'История Украинской ССР', 1984. К., Т.7.

24. Каннети, Е., 2001. 'Маса і влада. [Монографія]', К., 416 с.

25. Кара-Мурза, СГ., 2002. '«Совок» вспоминает... [Текст]: [воспоминания]', М.: Алгоритм, 252 с.

26. Конквест, Р., 2003. 'Роздуми над сплюндрованим сторіччям [Текст]', К.: Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ», 371 с.

27. Костюк, Г., 1995. 'Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника: [Монографія]', К.: Смолоскип, 508 с.

28. Лаар, М., Валк, Х., 1992. 'Вахтре JL. Очерки истории эстонского народа. [Текст]', Таллинн: Кулар, 211 с.

29. Мозохина, ОБ., 2006. 'Право на репресии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). [Монография]', М.: Кучково поле, 480 с.

30. Нікольський, ВМ., 2003. 'Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: [Монографія]', Донец. нац. ун-т, Донецьк, 623 с.

31. Парсаданова, ВС., 1989. 'Депортация населения из Западной Украины и Западной Беларуси в 1939–1941 гг.', Новая и новейшая история, №2, с.32–37.

32. Полян, П., 2001. 'Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР', М.: ОГИ–Мемориал, 328 с.

33. Пфеффер, КГ., 1957. 'Немцы и другие народы во второй мировой войне', Итоги второй мировой войны. [Сб/ статей]. Перевод с нем. Л. К. Коломой. Под ред. И. Н. Соболева, М.: Изд. иностр. лит-ры, с.492–515.

34. 'РДАСП', Ф.644. (Государственный комитет обороны СССР (ДКО) (1941–1945)), Оп.1, Спр.8, 12, 19, 36, 61с.

35. 'РДАСП', Ф.17. (Центральный Комитет КПСС (ЦК КПСС) (1898, 1903–1991), Оп.3, Спр.1042, 1057.

36. Синицин, ФЛ., 2009. 'Национальная политика СССР в Великой Отечественной войне (1941–1945) [Текст]', Пермь: [б.и.], 380 с.

37. 'Сталинские депортации, 1928–1953 гг.: [сб. / Междунар. фонд «Демократия» (Фонд А. Н. Яковлева)]', 2005. сост. Н. Л. Поболь, П. М. Полян, М.: МФД: Материк, 902 с.

38. 'Тижневик 2000', 2007, №4, 26 січня – 1 лютого.

39. Lyons, E., 1953. 'Our Secret Allies: The Peoples of Russia', NY: Boston, 376 p.

40. Misuinas, R.J. and Taagepera, R., 1993. 'The Baltic States. Years of Dependence, 1940 – 1990'. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 400 p.

References

1. Avtorhanov, A., 1991. 'Imperija Kremlja (Empire of the Kremlin)', Minsk–Moskva: Polifakt – Дружба народов, 115 s.

2. Aron, R., 2000. 'Myr i vjina mizh nacijamy: [Per. s fr.] (Peace and war between nations: [Per. from fr.]), Pod obshh. ruk. V. Shovkun, Z. Borysjuk, G. Filipchuk, Kyi'v: Junivers, 688 s.

3. Bilas, I., 1994. 'Represyyno-karal'na systema v Ukrai'ni. 1917–1953 (Repressive and punitive system in Ukraine. 1917–1953)', [Tekst]: U 2 kn., K., Kn.1, 432 s.

4. 'Bol'shevik: Organ CK VKP(b) (Bolshevik: Organ of the Central Committee of the CPSU(b))', 1941, №11–12; 1942, №13.

5. Bugaj, M., 1992. 'Za povidomlennjamy NKVS SRSR buly pereseleni... Pro deportaciju naselennja z Ukrai'ny u 30–40-i roky (According to reports of the NKVD of the USSR were resettled ... On the deportation of the population from Ukraine in the 30's and 40's)', K.

6. Bugaj, MF., 1990. 'Deportacii' naselennja z Ukrai'ny (30–50-ti roky) (Deportation of people from Ukraine (30–50 years))', UIZh, №10, s.34–35.

7. Bugaj, NF., 1992. '40–50-e gody: posledstviya deportacii narodov (Svidetel'stvujut arhivy NKVD – MVD SSSR) (40–50 – s: the consequences of the deportation of peoples (Witness the archives of the NKVD – USSR Ministry of Internal Affairs))', Istorija SSSR, №1, s.122–143.

8. Bugaj, NF., 1991. '40-e gody: «Avtonomiju nemcev Povolzh'ja likvidirovat» (40s: «Eliminate Volga Germans Autonomy to Eliminate»)', Istorija SSSR, №2, s.176.

9. Bugaj, NF., 2004. 'Deportacii narodov (Deportations of nations)', Vojna i obshhestvo, 1941–1945: V 2 kn. [Pod red. G. N. Sevast'janova], M.: Nauka, Kn.2, s.306–330.

10. Bugaj, NF., 1995. 'L. Berija – I. Stalinu: «Soglasno Vashemu ukazaniju...» (L. Beria to I. Stalin: «According to your instructions...»)', Assoc. issledovatelej ros. o-va XX v. (AİRO – HH), M.: AİRO – HH, 320 s.; 'Deportacija poljakiv z Ukrai'ny: Nevidomi dokumenty pro nasylnyc'ke pereselennja bil'shovyc'koju vladoju pol's'kogo naselennja z URSR v Pol'sshu v 1944–1946 rokah (Deportation of Poles from Ukraine: Unknown Documents on the Forcible Resettlement by the Bolshevik Authorities of the Polish Population from the USSR to Poland in 1944–1946)', 1999. K.

11. Vashkau, NJe., Alekseeva, EA., 1997. 'Rossijskie nemcy v «Trudarmii» (Russian Germans in «Trudarmii»)', Vtoraja mirovaja vojna i preodolenie totalitarizma, M.: Pamjatniki ist. mysli, s.56–62.

12. 'ДАРФ (ДАРФ)', Ф.Р–9401. (Ministerstvo vnutrennih del SSSR (MVD SSSR). 1934–1960), Оп.2, Спр.65.

13. 'ДАРФ (ДАРФ)', Ф.Р–9479. (4-й Спецотдел Министерства внутренних дел СРСР 1931–1959. (Отдел спецпол. НКВД СССР)), Оп.1, Спр.83, 169,170, 183.

14. 'Deportacii'. Zahidni zemli Ukrai'ny kincja 30-h – pochatku 50-h rr.: Dokumenty, materialy, spogady: U 3 t. l. (Deportation Western Ukrainian lands of the late 30's – early 50's: Documents, materials, memoirs: At 3 tons, l.), 1996–2002; 'Pol'shha ta Ukrai'na u trydcjatyh – sorokovyh rokah XX st.: Nevidomi dokumenty z arhiviv specslužhb, Т.2: Pereselennja poljakiv ta ukrai'nciv. 1944–1947 rr. (Poland and Ukraine in the thirties – forties of the twentieth century: Unknown documents from the archives of special services, Т.2: Resettlement of Poles and Ukrainians. 1944–1947)', 2000. К.; 'Т.5: Акція «Вісла». 1947 р. (Т.5: Action «Wisla». 1947)', 2006. Varshava; К.; Sergijchuk, V., 1999. 'Deportacija poljakiv z Ukrai'ny: Nevidomi dokumenty pro nasylnyc'ke pereselennja bil'shovyc'koju vladoju pol's'kogo naselennja z URSR v Pol'sshu v 1944–1946 rokah (Deportation of Poles from Ukraine: Unknown Documents on the Forcible Resettlement by the Bolshevik Authorities of the Polish Population from the USSR to Poland in 1944–1946)', K.

15. 'Deportovani kryms'ki tatary, bolgary, virmeny, greky, nimci [Tekst]: zb. dok. (1941–1998) (Deported Crimean Tatars, Bulgarians, Armenians, Greeks, Germans [Text]: a collection of documents (1941–

1998)», 1999. *uporjad. Ju. Biluha [ta in.]*; *Derzhavnyj komitet Ukraї 'ny u spravah nacional'nostej ta migracij'*, K.: Abrys, 175 s.

16. Dzhilas, M., 1990. 'Razgovory so Stalinym (Talk with Stalin)', *Smena*, №1, s.133.

17. 'Dokumenty i materialy po istorii sovetsko-pol'skih otnoshenij (Documents and materials on the history of Soviet – Polish relations)', 1978. M., T.7.

18. Zajcev, EA., 1993. 'Sbornik zakonodatel'nyh i normativnyh aktov o repressijah i rehabilitacii zhertv politicheskikh repressij (Collection of laws and regulations on repression and rehabilitation of victims of political repression)', M.: *Respublika*, 224 s.

19. Zemskov, VN., 1995. 'Zakljuchennye, specposelency, ssyl'noselency, ssyl'nye i vyslannye (Prisoners, special settlers, deportees, deportees and deportees)', *Istorija SSSR*, №5.

20. Zemskov, VN., 2005. 'Problema sovetskih peremeshhennyh lic (The problem of Soviet displaced persons)', *Rossija v XX veke: Vojna 1941–1945 godov: Sovrem. podhody: [Sb. st. / Ros. akad. nauk. In–t ros. istorii; Redkol.: A. N. Saharov (otv. red.) i dr.]*, M.: *Nauka*, 650 s.

21. Zubkova, EJu., 2008. 'Pribaltika i Kreml', 1940–1953 [Tekst] (Baltic states and the Kremlin, 1940–1953 [Text]), M.: *ROSSPJEN: Fond Pervogo Prezidenta Rossii B. N. El'cina*, 352 s.

22. 'Istorija Belorusskoj SSR (History of the Belarusian SSR)', 1961. Minsk.

23. 'Istorija Ukrainskoj SSR (History of the Ukrainian SSR)', 1984. K., T.7.

24. Kanneti, E., 2001. 'Masa i vlada. [Monografija] (Mass and power. [Monograph])', K., 416 s.

25. Kara–Murza, SG., 2002. '«Sovok» vspominaet... [Tekst]: [vospominanija] («Scoop» remembers ... [Text]: [memories])', M.: *Algoritim*, 252 s.

26. Konkvest, R., 2003. 'Rozdumy nad spljundrovanym storichchjam [Tekst] (Reflections on the spindly century [Text])', K.: *Vydavnytstvo Solomii Pavlychko «OSNOVY»*, 371 s.

27. Kostjuk, G., 1995. 'Stalinizm v Ukraї'ni (G'ezeza i naslidky): Doslidzhennja i sposterezhenja suchasnyka: [Monografija] (Stalinism in Ukraine (Genesis and Consequences): Research and observation of a contemporary: [Monograph])', K.: *Smoloskyp*, 508 s.

28. Laap, M., Valk, X., 1992. 'Vahtre JL. Ocherki istorii jestonskogo naroda. [tekst] (Vakhtre JL. Essays on the history of the Estonian people. [text])', Tallinn: *Kupar*, 211 s.

29. Mozohina, OB., 2006. 'Pravo na repressii: Vnesudebnye polnomochija organov gosudarstvennoj bezopasnosti (1918–1953). [Monografija] (The right to repression: The extraordinary jurisdiction of state security agencies (1918–1953). [Monograph])', M.: *Kuchkovo pole*, 480 s.

30. Nikol's'kyj, VM., 2003. 'Represyva dijāl'nist' organiv derzhavnoi' bezpeky SRSR v Ukraї'ni (kinec' 1920–h – 1950–ti rr.). Istoryko–statystychnye doslidzhennja: [Monografija] (Repressive activity of the state security bodies of the USSR in Ukraine (the end of the 1920s–1950s). Historical–statistical research: [Monograph])', *Donec. nac. un–t, Donec'k*, 623 s.

31. Parsadanova, VS., 1989. 'Deportacija naselenija iz Zapadnoj Ukrainy i Zapadnoj Belarusi v 1939–1941 gg. (Deportation of the population from Western Ukraine and Western Belarus in 1939–1941)', *Novaja i novejšaja istorija*, №2, s.32–37.

32. Poljan, P., 2001. 'Ne po svoej vole... Istorija i geografija prinuditel'nyh migracij v SSSR (Not by choice ... History and geography of forced migrations in the USSR)', M.: *OGI–Memorial*, 328 s.

33. Pfeffer, KG., 1957. 'Nemcy i drugie narody vo vtoroj mirovoj vojne (Germans and other nations in World War II)', *Itogi vtoroj mirovoj vojny. [Sb/ statej]. Perevod s nem. L. K. Komolovoj. Pod red. I. N. Soboleva*, M.: *Izd. inostr. lit–ry*, s.492–515.

34. 'RDASPI (RDASPI)', F.644. (Gosudarstvennyj komitet oborony SSSR (DKO) (1941–1945)), Op.1, Spr.8, 12, 19, 36, 61c.

35. 'RDASPI (RDASPI)', F.17. (Central'nyj Komitet KPSS (CK KPSS) (1898, 1903–1991), Op.3, Spr.1042, 1057.

36. Sinicin, FL., 2009. 'Nacional'naja politika SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne (1941–1945) [Tekst] (The national policy of the USSR in the Great Patriotic War (1941–1945) [Text])', Perm': *[b.i.]*, 380 s.

37. 'Stalinskie deportacii, 1928–1953 gg.: [sb. / Mezhdunar. fond «Demokratija» (Fond A. N. Jakovleva)] (Stalin deportations, 1928–1953: [sb. / Intern. Foundation «Democracy» (Fund A. N. Yakovlev)])', 2005. sost. N. L. Pabol', P. M. Poljan, M.: *MFD: Materik*, 902 s.

38. 'Tyzhnevnyk 2000 (Weekly 2000)', 2007, №4, 26 sichnja – 1 ljutogo.

39. Lyons, E., 1953. 'Our Secret Allies: The Peoples of Russia', NY: Boston, 376 p.

40. Misuinas, RJ. and Taagepera, R., 1993. 'The Baltic States. Years of Dependence, 1940 – 1990'. Berkeley, Los Angeles: *University of California Press*, 400 p.

Zubchenko S. P., PhD in History, assistant professor department of ethnology and local history, Institute for History Education, Dragomanov National Pedagogical University (Ukraine, Kyiv), fotiniya2004@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-2447-5775>

Deportations of peoples and representatives of national minorities conducted by the Stalin regime during the Second World War

The article examines the process of massive repression and deportation of the peoples of the Union republics of the USSR and representatives of national minorities during the Second World War conducted by the Soviet communist authorities. The main directions, forms and methods of repressive national policy of the Soviet leadership are considered. The reasons, scales and features of deportation of peoples from their places of permanent residence, as well as their consequences, are analyzed. It was proved that repressions, forced evictions and deportation of people from the USSR republics for political and social behavior, ethnic and religious grounds in a certain period should be considered as an integral part of the national policy – the national terror of the Soviet power.

Keywords: Second World War, the Soviet power, national politics, ethnic communities, national minorities, repressions, deportation.

* * *

УДК 279.3

Якуніна К. І.

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри релігієзнавства і теології, Національний університет «Острозька академія» (Україна, Остроп), kateryna.yakunina@oa.edu.ua, ORCID 0000-0002-2948-0429

Становище і діяльність адвентистів сьомого дня у Волинській та Рівненській областях у 1944–1953 рр.

Аналізується специфіка функціонування АСД в умовах партійно–державної релігійної політики 1944–1953 рр. у Рівненській та Волинській областях. Відповідно до мети і завдань роботи використовувались загальнонаукові та історико–релігієзнавчі методи, такі як порівняльно–історичний та проблемно–хронологічний, історико–генетичний та метод архівної евристики та метод математичної статистики.

В результаті дослідження було доведено, що ВРАСД діяла на засадах законного централізованого об'єднання в Радянському Союзі. Кількість АСД (8%) була меншою відносно кількості членів інших протестантських організацій, проте їх активність у регіоні була сильнішою. Разом з тим, місіонерство, просвітництво, прозелітизм та різноманітна культова діяльність викликали жорсткі дії з боку влади. Незважаючи на заходи з боку РСРК, частка охрещеного молодого населення у громадах АСД залишалася значною (65%), а кількість віруючих зменшилась лише на 5,5% (40 чол.). Тому радянська влада діяла не лише у напрямку зменшення кількості громад, а й обмежувала їх територіальний вплив.

Ключові слова: Волинська область, Рівненська область, релігійна політика радянської влади, адвентисти сьомого дня.

Розвиток українського суспільства після незалежності країни значною мірою актуалізував проблему інтеграції у всеукраїнський контекст її регіональних та етноконфесійних ідентичностей. У практичному вимірі такий аналіз дає можливість врахувати особливості інтересів різних релігійних груп (в тому числі АСД) на окремій території та розробити більш ефективну модель державно–церковних відносин. Актуалізує дослідження також те, що хоча питання суспільно–релігійних змін упродовж останніх двох десятиріч стали об'єктом уваги багатьох вітчизняних і зарубіжних учених та знайшли висвітлення у науковій історико–релігієзнавчій